

УДК: 327(477:430)

АНАЛІТИЧНИЙ ЕКСКУРС В МЕТОДИЧНІ ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ

доктор філософських наук, професор, Гончарук-Чолач Т. В.

<https://orcid.org/0000-001-5640-2605>

кандидат історичних наук, доцент, Чигур Р. Ю.

<https://orcid.org/0000-002-2623-5399>

Джугла Н. В.

<https://orcid.org/0000-002-5817-9782>

Тернопільський національний економічний університет, Україна,
Тернопіль

У даній статті розглядаються різноманітні методичні теорії демократії, розуміння який дає можливість зрозуміти розвиток демократії в світі. Всі ці теорії визначають різні аспекти та ознаки демократії, але всі вони зводяться до таких її основних принципів, а саме: демократія виходить від самого народу, вона здійснюється народом та в інтересах народу.

Особлива увага акцентується на тому, що сьогодні класичне визначення демократії як народовладдя потребує певного доповнення, через те, що народ через свою масовість не може управляти державою. Незважаючи на різноманітні методичні теорії демократії, всі вони сходяться у тому, що демократія єдина має такі політичні механізми, які забезпечать людям матеріальне благополуччя та вільне і справедливе відношення до себе.

Ключові слова: демократія, теорії демократії, поліархія, моральний індивідуалізм, мажоритарна демократія, консенсуальна демократія, космополітична демократія.

Гончарук-Чолач Т. В., доктор философских наук, профессор; Чигур Р. Ю. кандидат исторических наук, доцент; Джугла Н. В. преподаватель. Аналитический экскурс в методологические теории демократии Тернопольский национальный экономический университет, г. Тернополь

В данной статье рассматриваются различные методические теории демократии, понимание позволяющий понять развитие демократии в мире. Все эти теории определяют различные аспекты и признаки демократии, но все они сводятся к следующим основным принципам, а именно: демократия исходит от самого народа, она осуществляется народом и в интересах народа. Особое внимание акцентируется на том, что сегодня классическое определение демократии как народовластия требует определенного ополнения, потому, что народ в силу своей массовости не может управлять государством. Несмотря на различные методические теории демократии, все они сходятся в том, что демократия единственная имеет такие политические механизмы, которые обеспечат людям материальное благополучие и свободное и справедливое отношение к себе.

Ключевые слова: демократия, теории демократии, полиархия, моральный индивидуализм, мажоритарная демократия, консенсуальная демократия, космополитическая демократия.

T. V. Goncharuk-Cholach Doctor of Philosophy, Professor; R. Yu. Chigur, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; N. V. Dzhugla teacher. Analytical Excursion into Methodological Theories of Democracy / Ternopol National Economic University, Ternopol

In this article, I'm looking at the methodological theory of democracy, the understanding of the possibility of the development of democracy in

society. All theories recognize the different aspects and signs of democracy, all of them are reduced to such basic principles, and the very same: democracy to be seen by the people themselves, and by the people that are in the interests of the people. Particularly respectful is the emphasis on the fact that today's classic recognition of democracies as a people requires a supplementary supplement, through those people through their masses you can't rule the state. Independently on the basis of methodological theory of democracy, they all agree on the fact that democracy is the only way to ensure that people can be safe and well off.

Key words: democracy, theories of democracy, polyarchy, moral individualism, majority democracy, consensual democracy, cosmopolitan democracy.

Вступ. Історія людства свідчить про те, що демократія не є природнім для людини способом життя. Як і в природі визначальним завжди є закон, у відповідності до якого виживає той, хто найсильніший. Демократія, яка суперечить природі, будується на принципах, які суперечать суспільному порядку, через це вона зустрічається з численними перешкодами.

Актуальність даної проблеми зумовлюється важливістю феномену демократії, оскільки сьогодні зростає складність сучасних суспільств, що є серйозною загрозою західним ліберально-демократичним традиціям і вимагає перегляду основних елементів її теорії. Нові виклики демократії породжують дискусії серед політологів відносно методичних теорій демократії.

Метою статті є аналіз різноманітних методичних теорій демократії, як важливе підґрунтя для подальшого розвитку демократії у світі.

Наукове дослідження даної проблематики представлені працями таких вчених: А. Лінкольна, С. Хантігтона, Р. Даля, А. Гуряна, Гі Ерме, Л. Мізеса, Г. Ділігенського, А. Лідтфарта та інших.

Виклад основного матеріалу. Назва «демократія» з'явилася приблизно 2,5 тисячоліття тому. Протягом цього довгого часу люди могли порівняти різноманітні форми правління і державного устрою, методи управління, взаємозв'язок влади і суспільства. Все це привело людство до тієї думки, що демократія є найбільш комфортною для його існування.

Демократія в перекладі з давньогрецької (demokratia – demos – народ + kratos - влада) означає влада народу. Відомим є трактування демократії А.Лінкольном, який у «Геттісберських зверненнях» у 1863 р. підкреслив, що «ця нація в державі Божій дасть повз народження свобод, владу, яка належить народові, здійснюється народом і в ім'я народу, ніколи не зникне з лиця Землі» [1, 358]. Це трактування визначає різні аспекти і різноманітні ознаки демократії, а саме: демократія виходить від самого народу, вона здійснюється народом та в інтересах народу. Характеристика демократії у якості влади «для народу» передбачає перспективу, в якій демократія пояснюється як мета держави, яка досягається за допомогою політичних і соціальних змін.

Сучасні дослідники переконані в тому, що класичне визначення демократії як народовладдя є неточним, через те, що народ через свою масовість не може управляти державою. Сьогодні є очевидним, що реальні важелі знаходяться в руках осіб і органів, які є представниками цього народу. Для демократії важливо, щоб народ випував у якості джерел влади, а органи державної влади формувалися через вибори. Через це визначення демократії в сучасній політичній науці досить широкі.

У політології при вивченні даного феномену акцентується увага на дослідженні демократії: по-перше, як форми правління, яка визначається виходячи із джерел влади уряду та цілей, які вона переслідує, по-друге, із принципів формування органів влади. Як зауважив С. Хантінгтон, «для визначення демократії за джерелами влади або дій уряду виникає двухзначність та неточність, яка створює серйозні проблеми...» [2, 16]. Через це дослідники віддають перевагу визначенню демократії, яке вписується в тезу демократично-політичну. Демократію, відрізняє конкретна дія та результат функціонування, які створюють складну систему перемовин всередині влади, всередині суспільства та між владою та суспільством з приводу завдань суспільного розвитку, засобів їх досягнення та розподілу ресурсів.

Однією із найпоширеніших сьогодні дефініцій сучасної демократії є модель демократії Р. Даля – поліархія, що означає не систему влади, яка включає в себе демократичні ідеали, а правління, яке наближене до таких ідеалів. У контексті сучасності це поняття підкреслює політичний плюралізм і здатність інститутів теперішньої демократії забезпечити взаємодію та узгодження інтересів індивідів та груп без втрати їх самостійності і рівності. Не зважаючи на все це будь-яка дефініція демократії не охоплює всього, через це, його підтримує Гі Ерме, який рахує, що демократія, насамперед означає реальну можливість народу вибороти і скидати мирним шляхом владу [3, 16]. Волевиявлення при обранні влади детермінація політичного вибору за приналежністю до соціально-економічних або культурних груп, повага до прав людини – все це, на думку французьких дослідників, ці інституції морального індивідуалізму породжують демократію. За визначенням Л. Мізес, мета індивідуалізму – створення сфери, в якій індивід думає, вибирає і

розвивається вільно, при цьому держава не обмежує його прав [4, 225]. Сьогодні не можна вважати, що демократія це лише влада народу, через те, що це може привести до ліквідації меншості та встановлення безконтрольної та необмеженої абсолютної влади.

Для більшості громадян прихильність до демократії базується на переконанні, що вона є єдиним політичним режимом, який здатний поєднувати в собі захист індивідуальних інтересів та турботи про загальні інтереси.

Культурна галузь, в рамках якої може існувати демократія визначається поєднанням універсального принципу раціональності та заклику до самобутності, яка має подвійний аспект: право вибирати індивідуальне життя та повага до свого минулого, виходячи з якого кожний індивідум може вільно творити свою особистість та протистояти внутрішньому пануванню. У цьому полягає важливість дотримання прав меншості. Щоб не придушувати прав людини, потрібно надавати меншості також право вибору, крім інтеграції або повної асиміляції з суспільством та культурою більшості або маргіналізації, яка межує із самовиключенням із суспільства. З іншого боку, якщо кожна культурна група визначить свою самобутність по відношенню до інших груп, то між ними з'явиться повне відчуження, що може привести до війни або расизму. Меншість повинна брати участь в житті суспільства, частиною якого вона є, визнаючи раціональні дії та інституційні принципи демократії та відстоювання в той же час своєї власної самобутності та поважаючи свободу вибору своїх власних членів.

Г. Ділігенський

досліджуючи демократію акцентує увагу на інститутах, які дозволяють громадянам в тій або іншій мірі впливати на владу та політику. Вчений вважає демократичним те суспільство, яке з одного боку «надає людям» певну свободу у самовизначенні особистості – виборі

форми діяльності, місця проживання і роботи переконань, джерел інформації і т.д. – з іншого боку, захист від авторитаризму влади, життя людей у межах та підзахистом закону [5, 28].

Американський вчений А. Ліджфарт [6, 60-72] пропонує розрізнити дві основні моделі демократії: мажоритарну (деякі дослідники – Р.Даль, Райкер та ін. – називають її популістською) та консенсуальну (за іншою назвою – ліберальна або поліархія).

Принцип більшості має протиріччя між теорією та практикою. У теорії принцип більшості включає в себе принцип прийняття рішень і через це, є головним принципом демократії. Але на практиці застосування цього принципу зустрічається не часто. Особливо в тих випадках, які стосуються найважливіших рішень і спірних питань, які викликають поділ суспільства. У цьому випадку до демократії відноситься принцип більшості, більше того, держави, які переходять до демократії, потребують консенсуальної демократії більше ніж держави зрілої демократії.

Обидві моделі розрізняються в основному: хто має здійснювати управління і чиї інтереси повинна захищати влада, якщо серед громадян немає злагоди. Відповідь «більшість громадян» включає концентрацію політичної влади в руках більшості, що відповідає мажоритарній моделі демократії. Інша відповідь «якомога більша кількість людей» включає розподіл, обмеження влади, що відповідає консенсуальній моделі.

Влада більшості може бути представлена у трьох вимірах: кваліфікована більшість ($2/3$, $3/4$ і т.д.), абсолютна більшість (50% + 1 голос), відносна більшість (більшість відносно інших, але менше 50%). Таке розуміння більшості запропонував Дж. Сартр [7, 221], який підкреслював, що якщо влада більшості може означати владу груп,

починаючи від відносної більшості і закінчуючи повним одноголоссям, тоді вона стає такою широкою, що втрачає сенс.

При використанні принципу більшості розуміють обмеження, яке покладається на більшість, яке може мати формальний або неформальний характер. При цьому не варто забувати про те, що більшість може змінюватися і пристосовуватися до існуючих норм демократії.

А. Ліджфарт виділяє дев'ять характерних рис мажоритарної та консенсуальної демократії. По-перше, влада більшості досягає максимального вираження, якщо вона контролюється одною політичною партією, яку підтримує більшість в законодавчому органі. По-друге, ця влада, яка підтримується однопартійною більшістю, повинна панувати над законодавчим органом, в якому також можуть бути представлені як одна так і декілька партій. По-третє, законодавчий орган, повинен бути однопалатним, щоб забезпечити існування тільки одної більшості, тобто, щоб запобігти можливості конкурентності між різною більшістю, що може вплинути при наявності двох палат. По-четверте, урядова система повинна бути унітарною та централізованою, щоб забезпечити таке становище, при якому не було б ніяких окремих областей, які б не контролювалися владою і парламентською більшістю. По-п'яте, влада і парламентська більшість не повинні стримуватися конституційними обмеженнями це означає, що не має бути писаної конституції, або тільки «неписана» конституція, або ж писана конституція, яка може змінюватися простою більшістю голосів. По-шосте, суди не повинні обмежувати владу більшості шляхом здійснення судового нагляду, при цьому якщо конституція може бути змінена більшістю голосів, вплив судового нагляду буде мінімальним, оскільки його легко можна буде подолати за допомогою більшості. Всі ці шість характерних рис мажоритарної

демократії впливають із принципів концентрування влади в руках більшості. До них А. Ліджфарт додає ще три риси, які будує не на основі логіки, а через емпіричний аналіз, який показав перевагу однієї партії. По-перше, двопартійна система посилюється за допомогою мажоритарної форми виборів (відповідно до «закону Дюверже»), посилюється таким чином, що між обома партіями залишаються лише соціально-економічні розбіжності, або лише поділ на лівих і правих. Дев'ять протилежних рис консенсуальної демократії А. Ліджфарт визначає через протилежність до рис мажоритарної демократії, а саме:

1) виконавча влада створена на основі широкої коаліції замість однопартійності спирається на просту більшість;

2) існування балансу влади між виконавчою і законодавчою, при цьому неможливе панування першої;

3) двопалатний законодавчий орган, де обидві палати мають приблизно однакові повноваження;

4) федеральна або централізована структура замість унітарного і централізованого правління;

5) «міцна» конституція, яка може змінюватися більшістю, замість «гнучкої» писаної або неписаної конституції;

6) судовий нагляд за конституційним законодавством;

7) багатопартійна система замість двохпартійної;

8) велика кількість партій, які відрізняються одна від одної;

9) вибори відбуваються на основі пропорційності.

Дослідники прийшли до висновку, що на сході мажоритарні традиції сильніші ніж на заході.

Демократія має два значення: громадяни повинні мати можливість брати участь в прийнятті рішень, які стосуються їх інтересів, або безпосередньо, або через обраних ними представників,

при цьому повинна перемагати воля більшості. Влада більшості притаманна для гомогенних суспільств. У країнах, де суспільство розколоне за етнічним, культурним, соціальним принципом, така влада суперечить намірам демократії та руйнує перспективу створення гармонічних умов для багатьох людей.

На думку А. Ліджфорта на практиці консенсуальна модель ближча до демократії та демократичних традицій ніж мажоритарна. Сьогоднішні процеси глобалізації зачіпають всі аспекти життя, вони мають безпосередній вплив і на політичну сферу. Вплив глобалізації є системним, на нього впливають різноманітні процеси, насамперед економічні, за якими криються різні рішення, які приймає політична влада з метою забезпечити відкритий ринковий обмін шляхом подолання перешкод. Щоденні прояви глобалізації залежать від політичних рішень, які приймає влада. Ці процеси свідчать про вплив демократії на виклики глобалізації, що дозволило Ф. Шміттеру говорити про встановлення «глобальної або космополітичної демократії». «Якщо масштаби всього на світі зростають, якщо всі прояви колективного існування – виробництво, комунікації, підприємства, влада – самі рухаються в бік планетарного злиття, чому б нам не підняти на той же рівень (звичайно, поступово) і демократичні інститути? – задає запитання американський політолог. «Спроби протистояти цій динаміці на національному або регіональному рівні преречені на загибель, через це, той хто перший прийме цю динаміку і швидко підготується до неї, встановивши в себе відповідні глобальні норми та інститути, буде на чолі нового тисячоліття» [8, 143]. Зниження впливу суверенних держав у глобалізації не супроводжується виникненням відповідних легітимних, підзвітним громадянам, органів влади на глобальному рівні, що свідчить про неоднозначність здійснюваних процесів. Існує страх, що

створення глобальної демократії буде стержнем гегемонії незначної кількості міжнародних суб'єктів. Також глобалізаційні процеси впливають на політичне життя, які відображають реальні або створюють нові тенденції в економічній, соціальній, культурній та інших сферах. Щоденні прояви глобалізації здаються нам такими природними, що ми забуваємо, що вони є результатом політичної діяльності урядів, як демократичних, так і авторитарних. Ступінь демократичності глобалізації залежить від можливості громадян впливати на ті процеси, які пов'язані з її проявами. Створення відповідних політичних інститутів і механізмів взаємодії між ними і громадянами є основою для існування глобальної демократії.

Ф. Шміттер дає наступну дефініцію: «Сучасна політична демократія – це така система управління, за якої влада несе відповідальність перед громадянами за свої дії в публічній сфері і діє на громадян дотичним шляхом, через конкуренцію та співробітництво, яке здійснюється виборними органами влади»[8, 137-156].

Порівнюючи демократію та автократію Дж. Сарторі визначає демократію як політичну систему, яка характеризується відсутністю будь-якої особистої влади, яка заснована на таких принципах: «ніхто не може оголосити самого себе владою, ніхто не може утримувати владу через своє бажання. Якщо при демократії влада поширюється, обмежується, контролюється і змінюється, то при автократії влада сконцентрована, неконтрольована, невизначена та необмежена»[9, 120].

Р. Дарендорф розглядає два різних значення демократії. Одне з них конституційне, де мова йде про структуру, яка дає можливість знімати уряд без революції, через вибори, парламент і т.д. Друге значення демократії більш фундаментальне. Демократія повинна бути істиною, влада повинна передаватися народові, рівність повинна

стати реальною. Але англійський вчений визнає, що фундаментальна демократія – це помилка. Наслідуючи традиції Й. Шумпетера, С. Хантінгтон визначає демократію як: «...політичну систему будь-якої держави ХХ ст., в якій ступінь демократичності визначається тим наскільки влада, яка поділена правом приймати колективні рішення, обирається шляхом чесних, періодичних виборів, під час яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення» [3, 17].

При цьому С. Хантінгтон рахує необхідним враховувати ряд моментів: по–перше, визначення на основі критеріїв виборів є мінімальним. По-друге, при демократії виборні посади не мають необмеженої влади, так як поділяють владу з іншими групами в суспільстві. Але якщо за демократично обраними керівниками стають різні недемократичні групи, які мають всю повноту влади, то такий політичний режим не є демократичним. По-третє, створені демократичні системи можуть бути не вічними через нежиттєздатність, яка пов'язана з відсутністю стабільності. По-четверте, демократію варто розглядати як величину при якій можуть існувати випадки «напівдемократичності». По-п'яте, при недемократичних політичних режимах немає виборчого права і широкої участі громадян в голосуванні [3, 19-22].

Американські дослідники Т. Дай та Л. Зіглер вважають, що демократія – влада народу, а її збереження покладене на плечі еліт. У цьому полягає «іронія демократії: еліти повинні розумно правити, щоб правління народу вижило» [10, 34].

Інше пояснення демократії приводить англійський політолог Джон Кін. На його думку «демократія виступає як складний процес розподілу влади між багаточисельними публічними сферами, які існують в середині інституційно різноманітних областей

громадянського суспільства і держави та в галузі їх взаємодій» [11, 24]. Він розглядає демократію як особливий тип політичної системи, в якій інститути громадянського суспільства і держава мають тенденцію функціонувати як два необхідних елементи, як окремі і разом з тим взаємозалежні, де влада, незалежно від того, де вона здійснюється, завжди може стати предметом публічного обговорення, компромісу та згоди. Британський мислитель впевнений у тому, що потрібно пов'язувати світогляд не за допомогою зброї, а шляхом встановлення демократії як інституційно закріплених обов'язків ставити під сумнів заклики стосовно утопічних ідеалів і відстоювати плюралізм, спираючись на підзвітність суспільству і створюючи бар'єри на шляху небезпечної концентрації влади. Д.Растоу вбачає суть демократії у звичці до постійних суперечок і примирень, які чергуються. «Ці тоталітарні правителі повинні нав'язати єдність в питаннях принципів і процедур, перш ніж братися за інші справи. Демократія – це та форма організації влади, яка бере свої сили із несприйняття половини керуючих» [12, 15]. На думку вченого, в якості основи демократії виступає не максимальний консенсус, а тонка межа між пов'язаною єдністю, яка веде до тиранії, і ворожнечею, яка знищує суспільство шляхом громадянської війни. Щоб ця межа не руйнувалась, необхідне почуття «спільності» яке сприймалося як необхідне, що приведе до того, що демократія успішно перемаже всі проблеми і розширить зону консенсусу.

Висновки. Розвиток європейської цивілізації свідчить про те, що люди завжди прагнуть до матеріального благополуччя і такого способу життя при якому могли б себе відчувати максимально вільно і розраховувати на справедливе до себе відношення. Як показує історична практика, таку тенденцію може реалізувати лише демократія – політичний механізм, здатний пристосуватися до змін

форм організації суспільства. Демократія динамічніша за диктатуру і стійкіша, оскільки сучасна людина вибрану нею владу приймає легше ніж ту, яку їй нав'язали. Демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проектів, що знижують ризик незворотних помилок. На відміну від диктатури демократія є більш відкритою і через це більш життєздатної системи правління. Демократичні процедури сприяють поступу людей найбільш здібних і енергійних, що підвищує якість професійної еліти, підвищує її конкурентоспроможність. Демократія забезпечує представництво інтересів різних соціальних груп при прийнятті політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи в цілому. Через це демократизація політичної системи є найсильнішою тенденцією у розвитку сучасного суспільства.

Література:

1. Даль Р. (2003). *Демократия и ее критики*. М., «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) 576 с.
2. Хантингтон С. (2003). *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. М., «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) 368 с.
3. Эрмэ Г. (1991). Введение: эпоха демократии? *Международный журнал социальных наук*. №1, Москва, с. 16.
4. Мизес Л. (2001). *Либерализм в классической традиции*. М., «Начала - Пресс». 190 с.
5. Дилигенский Г. (2001). *Демократия на рубеже тысячелетий. Политические институты на рубеже тысячелетий*. М., Юридическая Россия. 325с.

6. Лиджфарт А. (1991). Правление большинства в теории и на практике. *Международный журнал социальных наук*. №2. Москва, с. 60-72.
7. Sartori G. (1987). *The Theory of Democracy Revisited Chatham*. N. Y., 221 p.
8. Шмиттер Ф. (2004). Будущее демократии, можно ли рассматривать его через призму масштаба? *Логос*, №2. Киев, с. 14
9. Sartori G (1972). *Democracy e olefinizioni*. Bologna-Mulino., 203 p.
10. Дай Т., Зиглер Л.(1984) *Демократия для элит. Введение в американскую политику*. М., Юридическая литература. 402 с.
11. Кин Дж. (2001). *Демократия и гражданское общество*. М., «Прогресс – Традиция». 400 с.
12. Растоу Д. (1996). Переходы к демократии: попытки динамической модели. *Полис*. №5. Киев, с. 15.

References:

1. Dal R.(2003). *Demokratia I geikritiki [Demokratiya I gegekritiki]*. М., Rosiys kaya politicheskayaentsiklopediya 576. [in Russian].
2. Khantinhton S. (2003). *[Trzeciafala. Demokratizatsiya v kontse XX veka]*. М., «Rosiyskaya politicheskaya entsi klopediya» 368 [in Russian].
3. Erme H. (1991). *Wprowadzenie: ery demorracji?Internationai Journal of Social Sciences [Vvedeniye epokha demokratii? Mezhdunarodnyy zhurnal sotsialnyhh nauk]*, 1 Moskva, 16 [in Russian].
4. Mizes L. (2001). *Liberalizm w tradycji klasycznej [Liberalizm v klasicheskoy traditsii]*. М., «Nachala-Press» 190 [in Russian].
5. Dilihenskiy H. (2001). *Millennium democracy. Instytucje polityczne na przelomie tysiacleci. [Demokratiya na rubezhe tgsyacholetiy. Politicheskiyeinstituty na rubezhe tysyacholetiy]*. М., Yuridicheskaja Russiya. 325 [in Russian].

6. Lidzhfart A. (1991). *Większość r zadzi w teorii i praktyce International Sournal of Social Sciences. [Pravleniye bolshinstva v teorii i na praktike. Mezhdunarodnyj zhurnal sotsialnykh nauk]*, 2, Moskva, 60-72.[in Russian].
7. Sartori G. (1987). *The Theory of Democracy Revisited Chatham. N.Y.*, 221 p.[in English].
8. Shmitter F. (2004). Przyszłość demokracji można postrzegać przez pryzmat skali? [Budushcheye demokratii mozhno li rassmatrivat yego cherez prizmu masshtaba]. *Logos*, 2, Kijev, 143.
9. Sartori G (1972). *Democracy e definizioni*. Bologna-Mulino., 203 p. [in English].
10. Day T., Zichler L. (1984) *Demokracja dla elity. Wprowadzenie do polityki amerykanskiej. [Demokratiya dla elit. Vvedeniye v amerikanskuju politiku]*. M., Yuridicheskaja literatyra. 402. [in Russian].
11. Kin D. (2001). *Demokracja i spoleczenstwo obywatelskie [Demokratija i grazhdanskoje obshechestvo]*. M., «Progress - Traditsija». 400. [in Russian].
12. Rastoy D. Przejscia do prob demokracji w modelu dynamicznym [Perekhody k demokratii popytki dinamicheskoy modeli]. *Polis*, 5, Kijev, 15.